

УДК 378:373.3/.5.011-051:78]:[37.041:159.9.019.4]
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/35-1-40>

Лариса БОНДАРЕНКО,
orcid.org/0000-0001-6913-2448
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри музикознавства та музичної освіти
Інституту мистецтв
Київського університету імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна) l.bondarenko@kubg.edu.ua

РЕФЛЕКСИВНЕ НАВЧАННЯ ПРОФЕСІЙНОМУ САМОРОЗВИТКУ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА

У статті обґрунтовано необхідність формування рефлексивних вмінь у професійному саморозвитку майбутнього вчителя музичного мистецтва. До таких умінь автор відносить самоаналіз, самооцінку та самоконтроль. Зазначено, що самоаналіз у професійному саморозвитку – це пізнання майбутнім фахівцем стану, результатів власної самотворчої діяльності, критичний аналіз власних індивідуальних особливостей, якостей, можливостей; самооцінка формується завдяки оцінкам оточуючих людей, оцінці результатів власної діяльності, зіставлення реального та ідеального уявлень про себе; самоконтроль у саморозвивальній діяльності майбутнього вчителя музичного мистецтва передбачає свідому регуляцію запланованих дій – розподіл часу та зусиль, чітке дотримання графіку виконання, запобігання та усунення різних порушень та недоліків.

У статті також запропоновано тренінг рефлексії для формування зазначених умінь. Мета тренінгу – розвиток рефлексії в особистісному та комунікативному аспектах; усвідомлення своїх раніше не усвідомлюваних звичок, особливостей мовлення, поведінки; саморозкриття і усвідомлення сильних сторін своєї особистості; можливість подивитися на себе очима іншої людини.

Наголошено на тому, що формування рефлексивних умінь (самоаналіз, самооцінка, самоконтроль) у майбутнього вчителя музичного мистецтва сприяє позитивному ставленню до професійної діяльності, оцінці її регуляції психічних станів, самоосвітній та саморозвивальній діяльності студента; упровадження тренінгу рефлексії у професійну підготовку майбутнього вчителя музичного мистецтва активізує пізнавальну діяльність, умотивовує студента до професійного саморозвитку та дозволяє особистості стати суб'єктом саморозвитку.

Ключові слова: професійний саморозвиток, майбутній вчитель музичного мистецтва, рефлексія, рефлексивний тренінг.

Larysa BONDARENKO,
orcid.org/0000-0001-6913-2448
Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Musicology and Music education
Institute of Arts
of Borys Grinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine) l.bondarenko@kubg.edu.ua

REFLECTIVE TRAINING IN THE PROFESSIONAL SELF-DEVELOPMENT OF THE FUTURE TEACHER OF MUSIC ART

This article substantiates need for the formation of reflection skills in the professional self-development of future music teachers. Such skills include self-analysis, self assessment and self-control. It is noted that self-analysis in professional self-development is the future specialist's knowledge of state and results of his self-creative activity, critical analysis of his individual features, qualities, capabilities; self assessment is formed through the evaluations of others, evaluation of the results of their activities, comparison of real and ideal beliefs about themselves; self-control in the self-development activities of the future music teacher involves conscious regulation of planned actions – the distribution of time and effort, strict adherence to the schedule, prevention and elimination of various failures and shortcomings.

This article also offers reflection training for the formation of these skills. The purpose of the training is to develop reflection in personal and communication aspects; awareness of teacher's previously unconscious habits, features of speech, behavior; self-disclosure and awareness of the strengths of one's personality; the opportunity to look at yourself through the eyes of another person.

It is emphasized that the formation of reflection skills (self-analysis, self-assessment, self-control) in the future music teacher contributes to a positive attitude towards professional activity, assessment and regulation of mental states, self-

education and self-development of the student; the introduction of reflection training in the professional training of future music teachers activates cognitive activity, motivates the student to professional self-development and allows the individual to become a subject of self-development.

Key words: *professional self-development, future music teacher, reflection, reflection training.*

Постановка проблеми. Сучасні соціокультурні реалії домінування гуманістичної парадигми в педагогічній науці і практиці визначають потребу розроблення нових підходів до організації освітнього процесу на засадах суб'єктності студента, актуалізації його творчого потенціалу, забезпечення умов для професійного розвитку й самовдосконалення. Зростання ролі особистості в житті суспільства детермінує орієнтацію професійної підготовки майбутніх фахівців у вищій школі у напрямку усталеного саморозвитку та самореалізації студентів. В умовах упровадження багаторівневої освіти у закладах вищої мистецької освіти особливої гостроти набуває проблема професійного саморозвитку майбутнього вчителя музичного мистецтва, необхідною умовою якого є сформована рефлексивність, яка містить у собі здатність людини до: самосприйняття змісту власної психіки і його аналізу; розуміння психіки інших людей, яка характеризується не тільки вмінням «ставати на місце іншого», а й механізмами проєкції, ідентифікації, емпатії (Зеер та ін., 2005: 143).

Аналіз досліджень. Проблема професійного саморозвитку займає важливе місце у наукових пошуках таких дослідників, як Г. Балл, Л. Виготський, Н. Кічук, Є. Клімов, А. Макарова, Л. Мітіна, О. Пехота, С. Рубінштейн, С. Смирнова, Б. Федоришин, І. Харламов та ін. Зарубіжні вчені також звертаються до розробки проблем самоактуалізації та саморозвитку (Р. Ассаджіолі, Р. Бернс, Д. Гілфорд, А. Маслоу, А. Менегетті, Дж. Мід, Р. Мей, Г. Олпорт, А. Осборн, К. Роджерс, Д. Сьюпер, Е. Телен та ін.). Особливості професійного саморозвитку майбутніх фахівців розглядаються в дисертаційних дослідженнях Г. Бистрюкової, Л. Бондаренко, В. Ільчук, Т. Калугіної, М. Костенко, С. Кубрак Е. Остапенко, А. Смолюка, Т. Стрітьєвич, Т. Тихонової, П. Харченко, Р. Цокура, Н. Черної та ін.

Роль рефлексії, зокрема й професійної, у саморозвитку та самоактуалізації особистості відзначали С. Кузікова, А. Іващенко, Н. Пов'якель, М. Савчин, В. Слободчиков, Т. Шевченко та ін.

Мета статті – обґрунтувати необхідність формування рефлексивних вмінь у професійному саморозвитку майбутнього вчителя музичного мистецтва, запропонувати тренінг рефлексії для формування зазначених вмінь.

Виклад основного матеріалу. Ефективність професійного саморозвитку майбутнього вчителя музичного мистецтва зумовлюється певним рівнем сформованості рефлексивних умінь. Так, В. Слободчиков вважає, що «оскільки найважливішою умовою, що дозволяє людині стати суб'єктом саморозвитку, є рефлексія, необхідно на заключних етапах професійно-педагогічної підготовки ... надати майбутньому спеціалісту можливість для реалізації та розвитку рефлексивних здібностей у процесі особистісного та професійного зростання» (Психодидактика, 1998: 171).

У концепції Б. Вульфова рефлексія є специфічним процесом самоуправління, самовизначення та саморозвитку людини, її відсутність свідчить про нежиттєвість. А професійна рефлексія – це результат взаємодії здібностей та прагнень особистості з тим, що необхідно для праці з вибраного фаху (Вульф, 1997: 64).

А. Карпов зазначає, що рефлексія є основним рушієм, умовою та засобом саморозвитку особистості, без якого цей процес унеможлиблюється, бо завдяки рефлексії долаються обмеження, відбивається вся динаміка особистісних змін (Карпов, 2004: 87).

На думку А. Іващенко, професійна рефлексія є ефективним механізмом особистісного та професійного саморозвитку майбутніх психологів, оскільки уможлиблює осмислення власної особистості через співвіднесення з вимогами обраної професії (Іващенко, 2020: 58).

Таким чином, чимало дослідників вважають, що саме рефлексія є чинником самотворчої та саморозвивальної діяльності особистості, зокрема особистості фахівця.

Рефлексія – (англ. *reflection*) – мисленнєвий (раціональний) процес, спрямований на аналіз, розуміння, усвідомлення себе: власний дій, поведінки, мовлення, досвіду, почуттів, станів, здібностей, характеру, відносин з та до інших, своїх завдань, призначення тощо (Мещеряков, 2002: 423). Це здатність, яка розвивається під впливом внутрішніх суперечностей особистості, певних зовнішніх умов та забезпечує процес самопізнання особистості. Через рефлексію студент відображає ставлення до професійної діяльності, регулює психічні стани й оцінює їх. Тож рефлексія – це здатність, яка вимагає пізнавальної активності студента, тому її необхідно опановувати.

У нашій розвідці професійний саморозвиток ми розглядаємо як процес самотворення особистості студента внаслідок взаємодії й обміну інформацією та енергією з музично-освітнім і соціальним середовищами, в основі якого розкриття та реалізація його внутрішніх потенцій, набуття нових професійних якостей (Бондаренко, 2016: 40).

Необхідними рефлексивними вміннями у професійному саморозвитку майбутнього вчителя музичного мистецтва, на нашу думку, є самоаналіз, самооцінка, самоконтроль власної самотворчої діяльності.

Самоаналіз у професійному саморозвитку – це пізнання майбутнім фахівцем стану, результатів власної самотворчої діяльності, критичний аналіз власних індивідуальних особливостей, якостей, можливостей як виконавця музичних творів та вчителя музичного мистецтва у закладі загальної середньої освіти, встановлення причинно-наслідкових взаємозв'язків між елементами музично-педагогічних явищ, визначення шляхів подальшого фахового зростання.

Самоаналіз саморозвивальної діяльності допомагає особистості усвідомити складнощі, які виникають, та знайти відповідні способи їх подолання. Відповідно, він виконує такі функції, як: діагностична, пізнавальна, аналітична, перетворювальна, самоосвітня. Самоаналіз саморозвивальної діяльності студента означає критичне вивчення рівня своєї виконавської та педагогічної підготовленості й отриманих результатів (виступи на академічних концертах, екзаменах, музично-просвітницьких заходах, проведення уроків музичного мистецтва та позакласних музично-виховних заходів під час проходження виробничої педагогічної практики у закладах загальної середньої освіти), аналіз самотійної роботи у ході вправлення на інструменті, виявлення позитивних чи негативних моментів навчально-практичної діяльності, пошук і визначення способів та засобів усунування недоліків (наприклад, при технічних ускладненнях при виконанні музичного твору це може бути добір чи створення «технічних варіантів» або вправ для подолання складних технічних уривків).

Самооцінка – це цінність, значущість, якою індивід наділяє себе у цілому та окремі грані своєї особистості, діяльності, поведінки. Основу самооцінки складають система особистісних смислів індивіда, інтеріоризована ним система цінностей. Самооцінка формується на базі оцінок оточуючих людей, оцінки результатів власної діяльності, зіставлення реального та ідеального уявлень про себе (Мещеряков, 2002: 437). Оптимальною для розвитку, саморозвитку, будь-якої продуктивної

діяльності є стійка і разом з тим гнучка самооцінка, яка може змінюватися під впливом нової інформації, набуття досвіду, зовнішніх оцінок, зміни критеріїв тощо. Професійний саморозвиток майбутнього вчителя музичного мистецтва передбачає наявність сформованого механізму самооцінки особистістю власної саморозвивальної діяльності. У цьому процесі самооцінка виконує регулятивну та захисну функції. Регулятивна функція відображає ступінь задоволення чи незадоволення собою у виконавській та педагогічній діяльності, рівень самоповаги як до фахівця – виконавця-інструменталіста або вчителя музичного мистецтва, створює основу для сприйняття власного успіху або невдачі на сцені чи на уроці музичного мистецтва, постановку цілей професійного саморозвитку на рівні домагань особистості (досягнути рівня ідеального уявлення про себе як професіонала). Захисна функція забезпечує відносну стабільність та автономність особистості.

Самоконтроль – це усвідомлювана людиною регуляція своєї поведінки та діяльності для забезпечення відповідності їхніх результатів поставленим цілям, вимогам, нормам, правилам тощо. Мета самоконтролю полягає в запобіганні помилкових дій чи операцій та виправленні їх (Гончаренко, 1997: 296).

Самоконтроль є необхідним елементом фахової діяльності майбутнього вчителя музичного мистецтва, у тому числі й інструментально-виконавської. Це контроль та самоконтроль над особистісно-емоційним станом під час різноманітних виступів, слуховий самоконтроль у процесі звуковидобування для досягнення тембральної та інтонаційної виразності, темпо-ритмічної єдності у виконанні музичного твору тощо. Самоконтроль у саморозвивальній діяльності майбутнього вчителя музичного мистецтва передбачає свідому регуляцію запланованих дій – розподіл часу та зусиль, чітке дотримання графіку виконання, запобігання та усунування різних порушень та недоліків. Таким чином, самоконтроль є важливим засобом професійного саморозвитку студента, оскільки регулює оптимальність та доцільність саморозвивальної діяльності, коригує хибні дії та прогнозує цілі й наслідки діяльності, тим самим виконуючи коригувальну, прогностичну функції. Отже, володіння рефлексивними вміннями забезпечує операційну складову професійного саморозвитку майбутнього вчителя музичного мистецтва.

Для оволодіння рефлексивними вміннями і навичками (самоаналіз, самооцінка, самоконтроль) майбутніми учителями музичного мистецтва нами запропоновано тренінг рефлексії у рам-

ках дисципліни «Музична педагогіка». Методи роботи – психологічні вправи, рольові ігри, групові дискусії.

Структура тренінгу включала: ввідний етап (взаємне привітання всіх членів групи, ознайомлення з метою та завданнями тренінгу, з правилами його проведення); етап контакту (створення дружньої та творчої атмосфери, засвоєння групових норм і правил); навчальний етап (спеціальні вправи, рольові ігри, групові дискусії, творчі завдання); підсумковий етап (індивідуальний самозвіт реципієнта, груповий аналіз тренінгу).

Ми використовували модифікований нами тренінг рефлексії, розроблений групою російських дослідників (Зеєр та ін., 2005: 162-165). Тренінг рефлексії – це спосіб зміни та розвитку особистості, механізм самопізнання у процесі спілкування.

Мета тренінгу – розвиток рефлексії в особистісному та комунікативному аспектах; усвідомлення своїх раніше не усвідомлюваних звичок, особливостей мовлення, поведінки; саморозкриття і усвідомлення сильних сторін своєї особистості; можливість подивитися на себе очима іншої людини.

Завдання тренінгу рефлексії:

- розкрити учасникам тренінгу феноменологію поняття рефлексії;
- розробити та розкрити можливі шляхи розвитку рефлексивної свідомості учасників;
- створити умови для кращого самопізнання, самооцінки;
- сприяти пізнанню себе партнером по спілкуванню;
- навчити учасників усвідомлювати особливості свого мовлення, жестів, звичок, поведінки в цілому;
- розвинути вміння самоконтролю.

Організація тренінгових занять відповідала принципам відкритості у вираженні власних почуттів, прийнятті себе та інших, відповідальності, довіри. Тренінг рефлексії був розрахований на 8 годин. Тривалість кожного заняття – 2 години з тижневим інтервалом між ними.

У ході тренінгу використовувалися різні вправи. На етапі знайомства на першому занятті ми використали вправу «Зоопарк». Мета вправи – спонукати учасників познайомитися ближче, вітаючи один одного на основі асоціацій. Починаючи знайомство зі своїм партнером, учасник має йому сказати, з якою твариною чи птахом він асоціює його образ, та обґрунтувати свої слова. Вітання здійснюється по колу та регламентується ведучим. На навчальному етапі цього заняття за допомогою

вправ, рольових ігор та групових дискусій виявляються, виробляються та засвоюються рефлексивні форми, які покращують можливість самопізнання (вміння самоаналізу). Тут були використані наступні вправи: «Продовж відверто» (учасники мають відверто закінчити речення), «Зворотний зв'язок» (мета – передати іншій людині повідомлення про те, як її сприймають, що відчують у зв'язку з таким до неї ставленням, які почуття вона викликає в оточуючих), «Автопортрет» (за 5 хвилин написати психологічну самохарактеристику, зазначивши 10–12 своїх ознак), «Вгадай, яким мене бачать» (гра в мікрогрупах – формування враження про людину в групі – експрес-психологічний портрет людини). На підсумковому етапі даного заняття учасники роблять спроби застосувати вироблені навички самоаналізу. У ході групової дискусії учасники підсумували результати тренінгового заняття, зазначивши, що вправи «Зворотний зв'язок», «Автопортрет» викликали певні труднощі, пов'язані, на їх думку, з тим, що важко відверто характеризувати людину і не образити її (вправа «Зворотний зв'язок»). Щодо вправи «Автопортрет» зазначимо, що не всі студенти змогли більш-менш об'єктивно виконати її. Кожен учасник тренінгу висловив свою думку про заняття.

Наступне заняття (навчальний етап) було присвячене розвитку адекватного уявлення про свої соціально-професійні характеристики (самооцінка) та володіння технологіями переборювання професійних деструкцій (Зеєр та ін., 2005: 173). Використовувалася вправа «Прикметник». Мета вправи – показати вибіркового характеру міжособистісних стосунків при оцінюванні людських якостей. Студентам пропонувалося порівняти та вказати сім якостей двох людей, які їм подобаються та сім якостей двох людей, які їм не подобаються. Після цього учасники мали порівняти чотири списки та визначити, які особистісні параметри людей примушують любити їх чи ненавидіти, зазначити якості людей, важливі для студентів, що в цих людях вони шукають, що в цих людях їх обурює і відштовхує. Потім студенти записували свої висновки. В результаті обговорення та аналізу вправи (підсумковий етап) учасники прийшли до висновку, що наша оцінка інших людей показує нам наші суперечності в оцінці власних внутрішніх якостей. Використання цієї вправи дало можливість учасникам удосконалити вміння самооцінки.

Третє заняття було присвячене розвитку вольових якостей (самоконтролю). Навчальний етап розпочався із тестування. Учасникам був

запропонований тест «Чи вмієте Ви контролювати себе» О. Сізанова (Сізанов, 2004: 300). Студенти мали відповісти на запитання «так» або «ні». Результати тестування показали три рівня комунікативного контролю учасників: низький, середній, високий.

Далі було запропоновано вправу «Арифметика», спрямовану на активізацію вольових процесів та уваги. Присутні ділилися на групи по чотири людини. Кожен учасник брав картку з нескладною арифметичною дією, наприклад $50+50$. Одержані результати кожної картки додавалися. Називалася отримана сума. Час виконання – 1 хвилина. Ведучий заважав підрахунку, кожні 15 секунд оголошуючи залишок часу. Наступна вправа використовувалася для розвитку самоконтролю при виконанні ритмічних вправ. Ведучий відбивав основні долі метро-ритмічного малюнка. Перша група учасників проплескувала долі вдвічі швидше ніж ведучий, друга група – втричі, третя група – в чотири рази швидше, четверта група – в п'ять разів швидше. Складність вправи полягала в тому, щоб витримувати заданий темп і ритм протягом тривалого часового відрізка. Далі ця вправа ускладнювалася. До проплескування ритмічного малюнка додавалося проспівування будь-якої простої мелодії. Потім присутні імпровізували та виконували свої варіанти вправи.

Після вправ-розминок пропонувалася вправа «Усвідомлення життєвих криз». Мета вправи – осмислити життєві кризи і сформувані вольову установку на їх прийняття. Виконання вправи передбачало декілька етапів. На першому етапі учаснику пропонувалося згадати три кризи, які мали місце у їхньому житті (ситуації, які спровокували сильні переживання). Далі вони мали намалювати малюнки до цих ситуацій, виражаючи їхню суть і ті почуття, які відчували під час кризи. На другому етапі треба було розмістити малюнки у хронологічному порядку. Третій етап передбачав прослідковування неперервності подій, яку треба було відчутти, спробу побачити у кожній кризі новий життєвий імпульс, перехід між фазами, нову рису своєї особистості, яка народилася та прокладає собі шлях. Четвертий етап вимагав осмислення та усвідомлення того, як учасники зустрічали свої кризи – намагалися їх віддалити або ігнорувати, посилювали біль, який виникав, трималися за давні звички, були мужніми перед кризою чи переживали кожну з них по-різному.

На підсумковому етапі студенти приходили до висновку, що криза – це зміна існуючого порядку на новий, більш досконалий. Період між старим

та новим викликає тимчасові дезінтеграції, переживання, біль. Але це природний тимчасовий процес, повчальний і розвивальний. Тому прийняття кризи – це найпрактичніший спосіб бути вільним і у важкій ситуації. Реактивні установки мають змінитися на когнітивні. Виконання цієї вправи формувало у студентів оптимістичну установку у подоланні перешкод на шляху організації власного професійного саморозвитку.

Для засвоєння вмінь проектування траєкторії власного професійного саморозвитку (постановка мети, способи її досягнення) на останньому тренінговому занятті (навчальний етап) ми використовували вправу «Перспектива». Її мета – навчитися стратегічного планування. Завдання вправи – відповісти на запитання, які стосувалися майбутнього учасників, їх основних цілей, найближчих та віддалених (через рік, через 5 років), шляхів досягнення мети та подолання перешкод, уявлень про майбутнє (кар'єра, духовне життя, фінансовий стан, сім'я, здоров'я тощо). Учасників попередили, що цілі мають бути реальними, адекватними та реалізовані в найближчому майбутньому. На роботу відводилося приблизно 1 год. 30 хв. Студентів попередили про те, що у відповідях вони мають опиратися на свій життєвий досвід. На підсумковому етапі для закріплення набутих умінь учасники, проаналізувавши свої спроби, склали план свого професійного саморозвитку на 1 рік.

Отже, тренінг рефлексії використовувався нами для того, щоб майбутні вчителі музичного мистецтва оволоділи рефлексивними вміннями (самоаналізом, самооцінкою, самоконтролем) та навичками планування і побудови траєкторії власного професійного саморозвитку.

Висновки. Узагальнення результатів теоретичного аналізу, впровадження тренінгу рефлексії у професійну підготовку майбутніх учителів музичного мистецтва дозволило сформулювати такі висновки:

- формування рефлексивних умінь (самоаналіз, самооцінка, самоконтроль) у професійній підготовці майбутнього вчителя музичного мистецтва сприяє позитивному ставленню до професійної діяльності, оцінці й регуляції психічних станів, самоосвітній та саморозвивальній діяльності студента;

- впровадження тренінгу рефлексії у професійну підготовку майбутнього вчителя музичного мистецтва активізує пізнавальну діяльність, умотивовує студента до професійного саморозвитку та дозволяє особистості стати суб'єктом саморозвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондаренко Л. А. Теоретико-методологічні засади формування готовності майбутнього вчителя музичного мистецтва до професійного саморозвитку у процесі інструментально-виконавської підготовки. *Духовність особистості в системі мистецької освіти* : зб. пр. наук. шк. д-ра пед. наук, проф. О. М. Олексюк. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. С. 36–43.
2. Вульф Б. З. Рефлексия: учить, управляя. *Мир образования*. 1997. № 1. С. 63–65.
3. Зеер Э. Ф., Павлова А. М., Сыманюк Э. Э. Модернизация профессионального образования: компетентностный подход : учеб. пособ. Москва : Московский психолого-социальный институт, 2005. 216 с.
4. Іващенко А. І. Професійна рефлексія як механізм саморозвитку майбутніх психологів : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 / Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. Київ, 2020. 248 с.
5. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. 424 с.
6. Мещеряков Б. Г., Зинченко В. П. Большой психологический словарь. 3-е изд. Москва : Прайм-Евроник, 2002. 672 с.
7. Психодидактика высшего и среднего образования. Барнаул : ИРПИ, 1998. 259 с.
8. Сизанов А. Н. Тесты и психологические игры. Ваш психологический портрет. Минск : Харвест, 2004. 576 с.
9. Український педагогічний словник / авт.-уклад. С. Гончаренко. Київ : Либідь, 1997. 376 с.

REFERENCES

1. Bondarenko L. A. Teoretyko-metodolohichni zasady formuvannya hotovnosti maybutn'oho vchytelya muzychnoho mystetstva do profesiynoho samorozvytku u protsesi instrumental'no-vykonavs'koyi pidhotovky [Theoretical and methodological principles of forming the readiness of the future teacher of music art for professional self-development in the process of instrumental and performance training]. *Dukhovnist' osobystosti v systemi mystets'koyi osvity* : zb. pr. nauk. shk. d-ra ped. nauk, prof. O.M. Oleksyuk. Kyiv : Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka, 2016, pp. 36-43 [in Ukrainian].
2. Vul'fov B.Z. Refleksiya: uchit', upravlyaya [Reflection: teach by driving]. *Mir obrazovaniya*. 1997, № 1, pp. 63–65 [in Russian].
3. Zeyer E. F., Pavlova A. M., Symanyuk E. E. Modernizatsiya professional'nogo obrazovaniya: kompetentnostnyy podkhod [Modernization of vocational education a competence-based approach]: ucheb. posob. Moskva : Moskovskiy psikhologo-sotsial'nyy institut, 2005, 216 p. [in Russian].
4. Ivashchenko A. I. Profesiyna refleksiya yak mekhanizm samorozvytku maybutnikh psykholohiv [Professional reflection as a mechanism future psychologists' selfdevelopment mechanism]: dys. ... kand. psyk. nauk : 19.00.07/ Nats. ped. un-t imeni M. P. Drahomanova. Kyiv, 2020, 248 p. [in Ukrainian].
5. Karpov A.V. Psikhologiya refleksivnykh mekhanizmov deyatel'nosti [Psychology of reflexive mechanisms of activity]. Moskva: Izd-vo «Institut psikhologii RAN», 2004, 424 p. [in Russian].
6. Meshcheryakov B. G., Zinchenko V. P. Bol'shoi psikhologicheskii slovar' [Big psychological dictionary]. 3-ye izd. Moskva: Praym-Yevroznak, 2002, 672 p. [in Russian].
7. Psikhodidaktika vysshego i srednego obrazovaniya [Psychodidactics of higher and secondary education]. Barnaul : IRRP, 1998, 259 p. [in Russian].
8. Sizanov A. N. Testy i psikhologicheskiye igry. Vash psikhologicheskii portret [Tests and psychological games. Your psychological profile]. Minsk: Kharvest, 2004, 576 p. [in Russian].
9. Ukrayins'kyu pedahohichnyy slovnyk [Ukrainian pedagogical dictionary] : avt.-uklad. S. Honcharenko. Kyiv : Lybid', 1997, 376 p. [in Ukrainian].